

De plaats van Scheepstra in het auteursdriemanschap Hoogeveen, Ligthart en Scheepstra

N. F. NOORDAM,

Instituut voor Algemene Pedagogiek, Rijksuniversiteit Groningen

Wanneer twee auteurs samen een boek schrijven en ze zelf niet aangeven waarin ieders aandeel bestaat tracht de lezer dit toch te achterhalen. Dat geldt voor artistieke werken als die van de Scharthen-Antinks, het geldt ook voor detective-romans van Ellery Queen en zelfs voor de Erf-laters van Jan en Annie Romein, al maakt hier de wetenschappelijke verantwoording het beantwoorden van de vraag minder intrigerend.

Wie de vele boeken die Ligthart en Scheepstra samen hebben geschreven analyseert, zal de grootste moeite hebben om uit te maken waarin ieders aandeel precies heeft bestaan. Zelfs als men ze vergelijkt met wat de schrijvers afzonderlijk hebben doen verschijnen: bij Ligthart de vele pedagogische opstellen en de Jeugdherinneringen, bij Scheepstra de wetenschappelijke werken over opvoedkunde, komt men er niet achter. De stijl en het woordgebruik van de schoolboekjes en de werken voor een groter publiek wijken zo zeer van elkaar af, dat een conclusie ten aanzien van het aandeel van elke schrijver in het gemeenschappelijk werk niet mogelijk is. Wel liepen er geruchten die stelden: Ligthart maakte alleen de versjes en Scheepstra schreef de boekjes. Zoals zo dikwijls bevatten deze geruchten een kern van waarheid. Hoe de zaak zich echter precies heeft toegedragen is op te maken uit wat er aan correspondentie tussen de auteurs met enkele verdere stukken is overgebleven.¹ Hieruit laat zich het volgende opmaken. In 1894² verzocht de firma Wolters aan Scheepstra om samen met Ligthart een serie bloemlezingen samen te stellen, zoals ook Leopold dit gedaan had. Wolters stuurde een aantal Engelse, Franse en Duitse boeken om hieruit teksten te vertalen. Naar aanleiding van dit verzoek maakten beide schrijvers met elkaar

kennis en ontstond een vriendschap op het eerste gezicht, die een geheel leven zou duren en waaraan het Nederlandse kind een aantal werken heeft te danken die onovertroffen zijn. Scheepstra en Ligthart voelden voor vertalen immers niet veel en ze besloten een aantal oorspronkelijke boekjes te schrijven. De twee vrienden vulden elkaar uitstekend aan. Ligthart was inventief, hij zat vol ideeën, terwijl Scheepstra degelijk en nauwkeurig werkte, meer wetenschappelijk ook dan Ligthart, die artistieker was of zich althans zo voelde.³

Beiden hadden toen al afzonderlijk het een en ander voor kinderen geschreven, maar dat was over het algemeen wat stijf en onnatuurlijk. Dit ging nu echter veranderen en het gevolg van hun samenwerking was dat beiden lossere, levendiger en vlotter gingen schrijven. Het door hen gevolgde procédé was in grote trekken als volgt.

Ligthart ontwierp de boekjes en zette ze in grote trekken in elkaar, hij maakte ook enkele versjes, maar Scheepstra schreef ze. Hierbij werd soms het gehele gezin, maar ook de Rijkskweekschool waar Scheepstra les gaf te hulp geroepen. Ook bij Ligthart in Den Haag werd met allerlei lesjes en woorden geëxperimenteerd. Scheepstra stuurde dan het manuscript aan Ligthart toe, die er soms iets aan wijzigde, maar de eindredactie aan Scheepstra overliet. Soms schreef Ligthart de eerste versie en corrigeerde Scheepstra, maar Ligthart moest al gauw erkennen, dat wat Scheepstra schreef het zijne overtrof: jouw tekst is 'stellig beter dan wanneer ik er de hand aan sla', schreef hij naar aanleiding van Pim en Mien.⁴ Het hoogtepunt van de grote reeks boeken is ongetwijfeld 'Nog bij Moeder', dat beter bekend is als 'Ot en Sien'. Ligthart heeft het plan van het arbeidersgezin bedacht en Scheepstra heeft het

geschreven. We vinden hier en in de andere boekjes de natuur, het landschap en de Drentse dorpen terug waar Scheepstra zijn jeugd heeft doorgebracht: de Ballerkuil, de heide, de hunebedden. De 'dikke boom', die 300 jaar oud is, staat nog steeds in het bos van Roden en ook nu nog moeten moderne schoolkinderen soms 'voor straf' zijn omtrek opmeten, zoals dit ook het geval was met hun vaders en grootvaders, wat met trots en plezier wordt verteld. De waarde van de boekjes berust niet slechts hier op, maar vooral op de taal die direct en levendig is, gebruik maakt van de herhaling met variaties en afwisseling. Het meest echter, naar het ons voorkomt, berust ze op Scheepstra's gave de gewone en wezenlijke dingen van het leven in eenvoudige situaties en taal te schilderen. Dit geldt met name voor *Ot en Sien*, dat ten aanzien van deze punten is te vergelijken met de eenvoud en de diepte van Comenius' *Orbis pictus*. Comenius en Scheepstra hebben de waarheid ontdekt en verwoord, dat de grote dingen in het leven ook eenvoudig zijn. Mogelijk schuilt hierin een van de redenen dat zowel moderne volwassenen – en niet alleen uit een nostalgisch heimwee – maar ook de moderne kinderen *Ot en Sien* nog met graagte inkijken en lezen.

In dezelfde tijd dat *Ot en Sien* verschenen verzocht de firma Wolters aan de beide vrienden een bewerking te geven van de leesplank en de boekjes van Hoogeveen: dat zou hun serie completeren. Hoogeveens leesplank c.a. had Wolters van Kluitman gekocht, 'die er mee in z'n maag zat, daar ze heelemaal niet gingen'.⁶ Ligthart en Scheepstra zagen echter geen kans het geheel op te lappen en ze besloten iets geheel nieuws te maken. Ligthart bedacht de geschiedenis, Scheepstra schreef de boekjes; Ligthart zette de plaat in elkaar, Scheepstra tekende die en Jetses tekende ze later over. Samen zochten ze de woorden voor de leesplank. Omdat de idee van de leesplank van Hoogeveen was, of beter, 'niet van hem maar uit het duitsch', volgens mevr. Ligthart, bleef zijn naam aan de zaak verbonden en bleven de boekjes ook ten onrechte de 'Hoogeveentjes' heten.⁷ Wolters stelde ieder in de gelegenheid oude leesplanken tegen deze nieuwe in te ruilen.⁸

De ontwikkeling van het werk van Ligthart en Scheepstra heeft zich langs twee lijnen bewogen. Ze zijn met de hogere leerjaren van de lagere school begonnen: 'De wereld in' is bestemd voor het vierde leerjaar en het verscheen in 1898. De Hoogeveentjes kwamen in 1910 uit en waren bestemd voor de eerste en tweede klas. De tweede lijn is de 'democratische'. De oudste boekjes als 'De wereld in' en 'Dicht bij huis' spelen 'in den beschaafden stand', maar de nieuwe versies van deze boekjes en 'Ot en Sien' bewegen zich 'onder den minderen stand', de arbeidersstand. Overigens zijn de Hoogeveentjes weer iets 'aristocratischer'. De uitgave voor Indië kon de 'democratisering' niet meemaken. Bestemd voor de gezinnen van de blanke planters en de hoge ambtenaren, moesten ze voor dezen 'beschaafden stand' worden omgewerkt. Jetses gaf *Ot en Sien* dan ook wat chiquere kleren. Op de plaatjes verscheen het dienstpersioneel, er kwamen lesjes met dansen op de soos, en allerlei deftigheden als equipages deden hun intree. Ook de taal onderging soms verandering: het eenvoudige 'Moe' werd nu 'Ma-Ma' en de buurvrouw krom op tot 'Me-vrouw'. Deze concessies aan het publiek gaven de Indische bewerking iets tweeslachtigs, wat het geheel niet ten goede kwam.

Waarom deden de vrienden zo geheimzinnig over het aandeel dat elk in de gemeenschappelijke productie had? Zelfs Casimir, een van de oudste vrienden van Ligthart, die ook na zijn dood contact met de familie bleef onderhouden, wist 'vermoedelijk' niet hoe de vork precies in de steel zat, 'omdat Ligthart zelf nooit met hem over de opzet gesproken heeft'.⁹

Naar de reden laat zich slechts gissen. Ligthart zelf had wel eens in *School en Leven* (zijn tijdschrift) bewonderend over Scheepstra willen schrijven, maar hij vreesde te preken voor eigen parochie en dan zouden jaloerse mensen – 'al die padden', zegt hij plastisch – er misbruik van kunnen maken en zeggen: je prijst in het belang van je eigen beurs.¹⁰ Mogelijk is ook dat Ligthart, die voordat 'Ot en Sien' verscheen al een gevierd man was die veel buitenlands bezoek kreeg en wie een zekere ijdelheid niet vreemd was, zich te gemakkelijk de verdienste van anderen aan

zich liet toeschrijven, althans geen tegenwerpingen maakte indien dit geschiedde.¹¹

Het valt verder de historicus op dat de generatie van Ligthart en Scheepstra zich bij dergelijke zaken geheel anders gedroeg dan wij. Ze waren meer gesloten, deden ook geheimzinniger over wat wij gewoon zouden vinden, ze waren meer introvert en ingekapseld in hun eigen individualiteit. Bij zaken van persoonlijke intimiteit namen ze ten opzichte van elkaar en tegenover anderen een grotere reserve in acht.

Ze leefden immers in de tijd van het sensitivisme en het snel individueel bezeerd zijn, ook wanneer men iets onaangenaams dacht te ondervinden van de kant van hen die men tot zijn beste vrienden rekende.¹²

In dit verband is verder illustratief de geschiedenis van het Ligthart monument in Den Haag. Dat dit een Ot en Sien monument is geworden, was naar mevr. Ligthart mededeelt, 'eigenlijk een vergissing'. De bank ervoor zou haast nog alleen de naam van Ligthart hebben gedragen, als mevr. Ligthart niet had ingegrepen en er voor gezorgd had, dat de naam Scheepstra er bij werd gevoegd. Dit was echter de familie Scheepstra, die terecht de naam Ot en Sien kon claimen, niet genoeg, zodat deze episode een blijvende verwijdering tussen de twee families tengevolge had en de Scheepstra's ook niet bij de inwijding van het monument aanwezig zijn geweest.¹³

Het is opvallend dat er over Scheepstra zo weinig bekend is. Biografische gegevens ontbreken vrijwel geheel. In de verschillende biografische woordenboeken, dat van Van der Aa, het Nieuw biografisch woordenboek van Molhuizen en Blok, het werk van Kobus en De Rivecourt zoekt men zijn naam tevergeefs. Dit geldt ook voor de grote encyclopedieën als de Winkler Prins of die van Oosthoek en de pedagogische encyclopedie van Casimir en Verheijen, afgezien van de aanduiding Ligthart, Scheepstra en Hoogeveen. Wel heel opvallend is dat zijn naam niet voorkomt in het tweedelige werk van Ter Laan van bekende Groningers.

Daarom hebben we getracht uit de schaarse gegevens in het Groningse schoolmuseum, aangevuld met enkele herinneringen van Sypko

Scheepstra aan zijn vader een kleine biografie samen te stellen.

Bij het invoeren van de Burgerlijke Stand in 1811 koos de landarbeider Tjerk Enesz de achternaam Scheepstra, een naam die tot de huidige dag in Drente en Groningen een goede klank heeft. 'Onze' Scheepstra, Hindericus, roepnaam Rieks, werd als jongste zoon op 17 maart 1859 te Roden geboren in een gezin dat zes jongens en twee meisjes telde.

Zijn vader, Hindrik Tjerks, had hier een kruidenierszaak tegenover het gemeentehuis, maar hij en zijn zonen gingen ook 'met de kiep' de boer op als marskramer. De familie bracht het door hard werken tot een zekere welstand. Op grond hiervan en omdat hij de jongste was, een zwakke gezondheid bezat en niet al te groot was, mocht Hindericus verder gaan 'leren' voor onderwijzer: vrijwel de enige mogelijkheid toen voor een begaafde jongen uit de kleine middenstand om 'hogerop' te komen. Zo ging Rieks elke dag te voet naar Peize waar een onderwijzer hem klaar zou maken voor de Rijkskweekschool te Groningen. 31 augustus 1874 meldde hij zich aan de school, voorzien van een klerenkist met de nodige onderbroeken, hemden, borstrokken, kousen, schoenen en kammen, benevens een kleer- en een schoenborstel.

Als minste van zijn klas kwam hij aan, naar het gerucht wil, als eerste verliet hij vier jaar later de school. Dit laatste kan zeker waar zijn: op de schoolrapporten van 1877 en '78 prijkt slechts éénmaal een drie (d.i. voldoende) tegenover reeksen vijven (zeer goed) en zessen (uitmuntend). Een jongen met 'een zeer goeden aanleg begaafd', goed ontwikkeld, die een grote vlijt aan de dag had gelegd en waarover zijn directeur en leraren dan ook, blijkens het hem uitgereikte getuigschrift, 'zeer tevreden' waren. Scheepstra werd onmiddellijk na zijn slagen tot onderwijzer benoemd te Drachten, waar hij ook les gaf aan de school voor M.U.L.(O.) en de Rijksnormaallesen. Hier vond hij tevens zijn vrouw. Via Dokkum en Arnhem belandde hij in 1894 weer aan zijn oude school in Groningen, ditmaal als leraar voor Nederlands en Opvoedkunde. Hij woonde hier in een groot huis aan de Ossenmarkt tot zijn

dood, die hem op een wandeling over de Vismarkt trof door een hartverlamming: 8 mei 1913.

In het gezin Scheepstra heerste een opgewekte prettige sfeer. Er waren twee kinderen: de oudste, 'Tine', ging Nederlands studeren. Ze hoorde tot de oprichters van de studentenvereniging Magna Pete en promoveerde cum laude in de Nederlandse letteren. De jongste, 'Ko', werd huidarts. Hieruit blijkt hoe modern het gezin Scheepstra voor die tijd was en op welke culturele hoogte het zich bevond. Scheepstra zelf was een gezellige man die zijn kinderen volkomen vrij liet en 'alles' goed vond: 'je doet maar', was een van zijn geliefkoosde uitdrukkingen. Hij kon ook goed naar anderen luisteren: gezellig bij de kachel zittend leidde hij met een 'nou toe dan maar' een gesprek in, waarbij moeilijkheden en problemen van anderen aan de orde kwamen. Een gelijkmatig en opgewekt humeur maakte hem tot een goed opvoeder, die voor straffen weinig voelde, maar wel aan zijn opvoeding een grote vastheid en zekerheid verleende. Hij had ook graag mensen om zich heen, en hij zat bij voorkeur in de huiskamer te werken, waarbij van tijd tot tijd het hele gezin moest helpen bij het vinden van het juiste woord voor een van de leesboekjes. Dezelfde geest spreekt ook uit de werken die hij voor de a.s. onderwijzers schreef over opvoedkunde. Ze zijn – zonder uit te blinken in originaliteit – uiting van een evenwichtige, rustige geest, die meer van overreding, vrijheid en inzicht verwachtte dan van strengheid of straffen. Het werken met rapportcijfers had zijn sympathie niet, schoolblijven en strafregels schrijven kwamen in zijn repertoire niet voor. Ook het zittenblijven hoorde in de school niet thuis. Immers, 'met de toeneming in kennis en ontwikkeling gaat de toeneming in deugd gepaard'. Waarom zouden we dan nog straffen? Ook wie deze opvatting niet huldigt kan zich toch Scheepstra's opvattingen over zittenblijven en straffen ter harte nemen.

Zo blijft dit de plaats van Scheepstra in de geschiedenis: geen Rousseau die een nieuwe tijd inluidt, wel een man met een zeldzaam indringend begrip voor het jonge kind. Met een variant op een woord van afscheid aan Ligthart hem gebracht door de Zweedse kinderen, zouden

we kunnen zeggen: Scheepstra, dank voor Ot en Sien, dit klassieke werk onder de schoolboeken van de 20e eeuw.

Bronnen

I. Archief Scheepstra. Dit bevat een aantal brieven en briefkaarten van Ligthart aan Scheepstra. De brieven zijn meestal gedateerd, de briefkaarten vrijwel nooit, zodat het poststempel uitkomst moet bieden, voorzover dit leesbaar is.

Verder enkele portretten en een schetsboek van Scheepstra.

Het archief is in handen van de familie Scheepstra.

II. Archief Scheepstra in het schoolmuseum te Groningen.

Dit is het grootste deel van het familiearchief Scheepstra, waarvan I een klein deel uitmaakt. Het bevat brieven en briefkaarten van Ligthart en Scheepstra uit de periode tussen 1902 en 1911, met datering als boven. Verder enkele manuscripten van Ot en Sien, stukjes van Pim en Mien en het begin van een autobiografie van Scheepstra, alles in het handschrift van Scheepstra en in gewone schoolschriften. Verder rapporten, getuigschriften en dergelijke met enige krantenknipsels. Zeer belangrijk is een uitvoerige brief van mevr. R. M. Ligthart-Lion Cachet aan mevr. G. D. Knocke-van Zutphen, d.d. 21-4-1930, waarin nauwkeurig het ontstaan van de verschillende boekjes en het aandeel van de auteurs hierin wordt beschreven. Het is hiervoor onze voornaamste bron. Hoewel een late bron wordt de betrouwbaarheid gestaafd door wat van de correspondentie van Ligthart en Scheepstra is overgebleven.

III. Archief Wolters. Het bevat de verschillende uitgaven van Ligthart en Scheepstra en Hoogeveen. Verder is van belang een prospectus naar aanleiding van de leesplank. Helaas is een gedeelte van het archief met de notulenboeken tussen 1899 en 1913 grotendeels verloren gegaan.

Wat de secundaire literatuur betreft verwijs ik alleen naar J. W. L. Gunning Jan Ligthart, sa vie et son oeuvre, Neuchatel/Groningen 1923 en R. Casimir, ed. Jan Ligthart herdacht, Zwolle 1916.

Deze boeken bevatten overigens vrijwel niets wat op ons probleem betrekking heeft. Het komt me overigens voor dat nu het boek van Gunning zeer onvolledig is en bovendien verouderd, het gewenst zou zijn als er een nieuw boek over Ligthart en Scheepstra! zou verschijnen dat ook meer de pedagogische waarde van de boeken doet uitkomen en de intrigerende vraag beantwoordt waarom deze boekjes nog steeds fris aandoen en door hedendaagse kinderen in veel gevallen verkozen worden boven de zgn. moderne schoolboekjes.

Noten:

1. Zie onder bronnen.
2. En niet in \pm 1897, zoals Casimir meedeelt in J.L. herdacht, 1916, p. 24.
3. Dit blijkt uit Ligtharts studie o.a. over Frederik van Eedens Kleine Johannes en zijn met Kaakebeen uitgegeven Nederlandse klassieken. Het is ook op te maken uit het verlangen voor de schoolboekjes allerlei versjes te dichten, waarbij hij overigens een ruim gebruik maakte van bestaande rijmpjes en liedjes. Zijn versjes kunnen m.i. niet altijd de toets van een esthetische kritiek doorstaan.
4. Niet gedateerde brief van Ligthart aan Scheepstra.
Mevr. L. aan Tine S., 23-6-1926: 'omdat je vader alles geschreven heeft'. L. aan S., 12-4-1904: 'Soms wou ik wel in S(chool) en L(even) uitroepen: 'Vindt jelui dat nu geen mooie boekjes? Die heeft mijn vriend Scheepstra gemaakt!' idem, 25-4-1906: 'Jij hebt het genie voor 't kleine grut, en bent nog lang niet uitgeput'.
5. Voor wie nader wil zijn geïnformeerd en ter adstructie van bovenstaande beschouwing diene, dat de eerste vier deeltjes van 'De wereld in' en 'Blond en Bruin' van L. zijn. De laatste vier zijn van S. maar door L. omgewerkt. Alle overige boekjes zijn door L. ontworpen, maar door S. geschreven. L. en S. hebben ook meegewerkt aan L. Vos' 'Entre nous', een leergang voor het Frans. Over wie model hebben gestaan voor Ot en Sien lopen de meningen uiteen. De kinderen S. (A. Vletter, Wij ouders en opvoeders, 20-2-1959) Jetses' dochter en een Duitse buurjongentje

- (Mevr. Kalsbeek-Jetses in Avenue, juni 1972; De Telegraaf, 22-8-1966) Vast staat wel dat Ot en Sien van Jetses noch uiterlijk, noch psychisch iets leken op Tine en Ko S., evenmin als dit met de beeldjes in Den Haag het geval was. Ook al is voor 'De wereld in' het gezin L. als grondslag genomen en in de laatste vier deeltjes het gezin S., dan is dit toch 'vrij verhaald'. (Mevr. L. a.w.).
6. Mevr. L. van Mevr. Kn. a.w.
 7. Dat gaf later nogal wat geharrewar tussen de families, want Hoogeveen, 'een oude duitendief', bleef een derde deel van het honorarium opeisen, hoewel hij 'geen snipper' geschreven had. (Mevr. L. a.w.). Ook over de Indische uitgave waren moeilijkheden geweest.
 8. De normaalwoorden van de oorspronkelijke leesplank van Hoogeveen waren: raam, roos, neef, fik, gat; wiel, zes, juk, schop, voet; neus, muur, bijl, hok, duif, ei.
Van de nieuwe leesplank met de prachtige platen van Jetses: aap, noot, mies, wim, zus, jet; teun, vuur, gijs, lam, kees, bók; weide, does, hok, duif, schapen. Het verschil in kwaliteit is opvallend.
 9. Mevr. L. a.w.
 10. L. aan S., 12-4-1904.
 11. Wel wist de firma Wolters blijkens L. aan S., 12-4-1904, precies hoe de vork in de steel zat, maar aangezien de corresponderende stukken in hun archief niet meer aanwezig zijn, kon ze in 1963 bij de heruitgave van 'Ot en Sien' schrijven: 'in voortreffelijke samenwerking, zodat men niet kan nagaan wiens hand de grondslag heeft gelegd'.
 12. vgl. hier de grote reserve bij alle intimiteit die spreekt uit hun correspondentie van 1905 als L. zijn zoon Jantje en S. zijn a.s. schoonzoon door de dood verliest.
 13. De grote gevoeligheid van de Ligtharts blijkt ook uit hun houding t.o.v. J. H. Gunning, die ze hun hele leven in intieme kring als 'de vijand' zijn blijven aanduiden en die ze er van verdachten jaloers op L.'s populariteit te zijn. G. trok zich dit erg aan. In G.'s oordeel over L. is hij wat diens pedagogiek aangaat zeer waarderend, maar hij had enige reserve t.o.v. het zaakonderwijs en zijn 'Zweedse zaken'. Juist dit viel bij de L.'s in slechte aarde. Mevr. L. a.w.; J. H. Gunning Wzn- L. als schrijver der jeugdherinneringen in: Casimir, a.w.;
Dez. De studie der Paedagogiek in Nederland, 1898-1938, p. 42 en 49.